

Výchova a vzdělávání dospělých

Rozvoj výchovy a vzdělávání dospělých v současné době se nepochybně stává celosvětovým pedagogickým trendem a významnou realitou druhé poloviny 20. století. Tento trend se projevuje specifickým způsobem i v Československu.

Výchova a vzdělávání dospělých v ČSSR přispívají k všestrannému rozvíjení osobnosti i společnosti. Aktivně se podílejí na zvyšování odborné, kulturní a všeobecně vzdělanostní úrovně pracujících, na prohlubování a rozšiřování jejich kvalifikace i na jejich přeškolení — rekvalifikaci. Jsou nezbytnou podmínkou osvojování i uplatňování vědeckotechnického pokroku, intenzifikace výroby a veškeré pracovní činnosti. Pozitivně ovlivňují vědomí a chování jednotlivců i sociálních skupin, ovšem za předpokladu, že jsou prováděny kvalitně.

V současné etapě význam výchovy a vzdělávání dospělých v ČSSR objektivně vzrůstá. To vyplývá především z potřeb společenské přestavby a nápravy, které se u nás začínají rozvíjet. Výchova a vzdělávání dospělých se stávají důležitým faktorem přestavby, zejména v ekonomice, i nápravy věcí lidských.

V ekonomice dochází k přechodu od extenzivního typu rozvoje národního hospodářství k jeho intenzivnímu rozvoji. To vyvolává podstatné změny ve všech oblastech společenské činnosti. Klade se důraz na intenzivní, kvalitativní faktory rozvoje národního hospodářství, na plnění takových ekonomických a vědeckotechnických požadavků a úkolů, jako jsou efektivní výroba, kvalitní práce; urychlené zavádění výsledků vědy a techniky do výroby a v souvislosti s tím zintenzivnění inovačních procesů ve výrobě i osvojování moderní technologie, která zajišťuje vyšší produktivitu práce; zvyšování technické úrovně a kvality výrobků a tím i konkurenční schopnosti našich výrobků na světových trzích; předvídání a prosazování vývojových a progresivních směrů v jednotlivých pracovních odvětvích i oborech; pružné a iniciativní reagování na měnící se pracovní úkoly; racionální a hospodárné využívání energetických zdrojů a lidské práce; masové uplatňování nových vědeckotechnických poznatků v praxi; zavádění a zdokonalování tržních mechanismů; zvyšování úrovně řídicí práce na všech stupních; důsledné uplatňování principu odmě-

ňování podle množství a kvality práce; upevňování kázně a pořádku v pracovním procesu; aktivní podíl na mezinárodní ekonomické i vědecké spolupráci.

Plnění těchto a dalších ekonomických i vědeckotechnických požadavků a úkolů se neprosazuje snadno, bezkonfliktně a automaticky, ale jen za určitých podmínek. Jednou ze základních podmínek jejich realizace je právě kvalitní a efektivní výchova a vzdělávání mládeže pro různá povolání v souladu se současnými i perspektivními potřebami jednotlivých odvětví národního hospodářství, jakož i systematické zvyšování kvalifikace pracujících. Víme, že dnešní moderní stroje morálně zastarávají asi za pět let. Analogicky zastarávají i znalosti dělníků a odborníků obsluhujících tyto stroje. Proces stárnutí vědomostí se spolu s dynamickým rozvojem vědy a techniky zrychluje i u pracovníků jiných profesí. Proto musí vlastní kvalifikaci modernizovat, inovovat a doplňovat, a to tempem o něco rychlejším, než je rozvoj soudobé techniky a pracovní technologie, to znamená s předstihem. Důležité rovněž je vytvářet podmínky pro větší mobilitu a pružnější rekvalifikaci pracovních sil. K tomu je třeba podstatně prohloubit proces perspektivního plánování potřeb kvalifikovaných pracovníků a jejich přípravy.

Z uvedeného je zřejmé, že v současných společenských podmínkách nabývají mimořádného významu kvalifikační i rekvalifikační aspekty výchovy a vzdělávání pracujících. V souladu s tím se také vytváří a zdokonaluje systém dalšího vzdělávání i přeškolení pracovníků. Přitom dochází nezřídka ke spojování organizovaného vzdělávání dospělých s jejich sebevzděláváním. Výrazem tohoto spojení je i tzv. řízené kvalifikační sebevzdělávání pracovníků.

V československé společnosti však vzdělávání a výchovu neredukujeme na jejich kvalifikační i rekvalifikační aspekty, i když mají klíčový význam pro zabezpečení všech odvětví národního hospodářství vzdělanými a kvalifikovanými silami. Orientujeme se nikoliv na jednostranný, ale na všestranný a harmonický rozvoj celé lidské osobnosti, na jednotu obecného a speciálního osobnostního rozvoje. V souladu s tím musíme tedy zároveň vidět, zdůrazňovat a oceňovat i mimoekonomický, to jest především kultivační a humanizační význam vzdělávání a výchovy mládeže i dospělých.

Člověka vychováváme a vzděláváme nejen jako kvalifikovanou pracovní sílu pro potřeby vědeckotechnické revoluce, průmyslu, zemědělství, terciární sféry atd. Vychováváme a vzděláváme ho (přesněji — je třeba ho účinněji vychovávat a vzdělávat) komplexně a všestranně, po stránce profesionální, kvalifikační, polytechnické a pracovní, světonázorové, politické, mravní, tělesné, estetické, ekologické i branné, tzn. jako uvědomělého pracovníka, občana i obránce vlasti. Jen všestranné rozvíjení člověka s důrazem na utváření jeho opravdového vlastenectví a pozitivní hodnotové orientace mu umožní smysluplně uplatňovat znalosti i schopnosti, talent a nadání v různých druzích lidské aktivity, v práci i ve volném čase. Proto je nezbytné plně respektovat, konkretizovat a realizovat koncepci všestranného rozvoje osobnosti v souladu se sociálně ekonomickým, politickým, vědeckotechnickým i kulturním rozvojem společnosti a vycházet z toho, že mezi rozvojem společnosti a osobnosti existuje úzká spojitost. Spočívá v tom, že všestranné rozvíjení naší společnosti vytváří

reálné podmínky pro všestranný rozvoj osobnosti, který se stává prostředkem i cílem zdokonalování a humanizace společnosti.

Charakteristickým rysem výchovy a vzdělávání v současné etapě společenského vývoje je skutečnost, že se stávají celoživotním procesem. Ideu celoživotní výchovy a vzdělávání člověka formuloval již Jan Amos Komenský, především ve svém spise *Panpaedia* (Vševýchova). Tato inspirující, pokroková idea se však v minulosti v podstatě nerealizovala, zejména proto, že společenskoeconomické podmínky tehdejší doby to nevyžadovaly a ani neumožňovaly. V minulosti se vzdělávala po celý život pouze nepatrná část společnosti, zvláště vědci. Idea celoživotní výchovy a vzdělávání se začíná systematicky uskutečňovat až pod vlivem soudobých společenskoeconomických podmínek a faktorů. Tyto podmínky a faktory, především potřeby a požadavky vědeckotechnické revoluce, determinují nutnost výchovy a vzdělávání člověka ve všech věkových obdobích. Změny v charakteru i obsahu práce vyvolávané vědeckotechnickou revolucí, zejména intelektualizace a prolínání fyzické a duševní práce, zvědečťování výroby i řídicí práce, komplexní mechanizace, automatizace, elektronizace a inovace pracovních procesů, narůstání a racionální využívání volného času, široká účast občanů na řízení a správě veřejných záležitostí, informační exploze, ochrana a tvorba životního prostředí, podmiňují a akcentují požadavek celoživotní výchovy a vzdělávání.

Uskutečňování ideje celoživotní výchovy a vzdělávání je také v souladu se současnými psychologickými výzkumy, které dokazují, že člověk je schopen se učit nejen v mládí, ale i ve střední a pozdní fázi svého života, v produktivním i postproduktivním věku.¹ Koncepce celoživotního vzdělávání pokládá tedy učení za normální a nutnou činnost člověka v každém věku. Zahrnuje v sobě možnost i nutnost obnovovat, doplňovat a používat dříve osvojené znalosti i dovednosti, stále rozšiřovat duševní obzor, zvyšovat kulturní úroveň, rozvíjet schopnosti a pozitivní osobnostní vlastnosti, získávat odbornost a stále se v ní zdokonalovat, popřípadě získávat novou odbornost či specializaci.

V rámci celoživotní výchovy a vzdělávání má důležité a nezastupitelné místo výchova a vzdělávání dospělých. Zahrnují širokou škálu výchovně vzdělávacích aktivit, kterých se účastní velký počet dospělých občanů produktivního i postproduktivního věku. Uskutečňují se ve třech oblastech, a to v oblasti školské výchovy a vzdělávání dospělých, v oblasti výchovy a vzdělávání pracovníků v organizacích i v oblasti mimoškolské výchovy a vzdělávání dospělých.

Školská výchova a vzdělávání dospělých v ČSSR poskytuje účastníkům odpovídající všeobecné a odborné vzdělání i profesní přípravu. Uskutečňuje se formou studia při zaměstnání na středních školách (středních odborných školách, středních učilištích, gymnáziích) a na vysokých školách, pomaturitním a postgraduálním studiem. Na uvedených školách získávají pracující studiem při zaměstnání příslušné středoškolské nebo vysokoškolské vzdělání. Pomaturitní a postgraduální studium, ovlivňované rozhodující měrou potřebami praxe, poskytuje nové poznatky, specializaci, popřípadě rekvalifikaci na jiné činnosti, povolání nebo pracovní funkce. Výchova a vzdělávání dospělých ve školské soustavě mají normativně stanovený obsah a formy pro studium při zaměstnání, studium pomaturitní i postgraduální. Pro všechny formy studia

jsou stanoveny právními předpisy pracovní úlevy a hmotné zabezpečení studujících při zaměstnání.

Současně s rozvojem vědy a techniky, nových technologických postupů, s měnícími se výrobními a sociálními procesy se uskutečňuje u nás výchova a vzdělávání pracovníků v organizacích (ve státních, družstevních i společenských organizacích aj.). Výchova a vzdělávání pracovníků v organizacích navazuje na dosažené školní vzdělání. Zabezpečuje zvyšování a rozšiřování kvalifikace pracovníků všech kategorií národního hospodářství, případně jejich rekvalifikaci podle potřeb jednotlivých organizací i celé společnosti. V souladu s celospolečenskými potřebami a rozvojem organizací připravuje pracovníky k optimálnímu vykonávání určité pracovní nebo odborné činnosti. Výchova a vzdělávání pracovníků se uskutečňuje především ve výchovně vzdělávacích zařízeních organizace, s níž je pracovník v pracovním poměru, nebo ve výchovně vzdělávacím zařízení jiného resortu a také v soustavě školské i mimoškolské výchovy a vzdělávání. Posláním výchovně vzdělávacího zařízení je výchovná, vzdělávací, metodická, poradenská, informační i výzkumná činnost.

Třetí významnou oblastí je mimoškolská výchova a vzdělávání dospělých. Realizuje se v kulturně výchovných zařízeních národních výborů, společenských organizací a institucí i masově komunikačními prostředky. Popularizuje a zpřístupňuje širokým vrstvám obyvatelstva podle osobních zájmů a potřeb poznatky vědy, techniky, umění a kultury. Tyto potřeby a zájmy jsou velmi rozmanité a diferencované. Jsou úzce spjaty s pracovním zařazením dospělého člověka i s jeho mimopracovními aktivitami, a též s jeho přirozenou touhou po poznání a rozvíjení vlastní osobnosti. Mimoškolská výchova a vzdělávání navazuje na poznatky a vědomosti získané ve škole, v rodině, v zájmových a společenských organizacích i v práci. Prohlubuje a rozvíjí profesionální, odborné, všeobecně vzdělávací i jiné znalosti a dovednosti bez formální návaznosti na dosažený stupeň školního vzdělání. Je kulturním prostředkem využíván volného času. Proto také mimoškolská výchova a vzdělávání musí být přitažlivá svým obsahem, formami, metodami i organizací, aby jí lidé dali přednost ve svém volném čase před jinými aktivitami. Účast každého našeho občana v mimoškolské výchově a vzdělávání je naprosto dobrovolná, a v tom se také odráží její demokratický charakter.

Uvedené tři oblasti výchovy a vzdělávání dospělých dosud existují relativně samostatně. Nutno směřovat k tomu, aby byly postupně propojovány a kontinuuovány v cílech, obsahu, metodách a formách i v organizaci a materiální základem. Tím se vytvoří efektivní, vnitřně diferencovaný systém výchovy a vzdělávání dospělých v rámci komplexního systému celoživotní výchovy jako jeho integrální součást. V tomto celoživotním kontextu je také nezbytné analyzovat souvislosti a vazby mezi výchovou a vzděláváním dospělých a výchovou a vzděláváním mládeže.

Oba tyto výchovně vzdělávací systémy se nezřídka rozvíjejí paralelně v tom smyslu, že k tradiční problematice výchovy a vzdělávání mládeže se souběžně připojuje nová problematika výchovy a vzdělávání dospělých. Vytváření a fungování systému výchovy a vzdělávání dospělých má však své důsledky i pro řešení vnitřních problémů vzdělávání a výchovy mládeže. Nastolují se

zde některé nové otázky, objevují se nové prvky v tradičních pedagogických problémech, vznikají nové výchovně vzdělávací souvislosti a vztahy. Především je nutné vidět a realizovat některé nové aspekty funkce školního vzdělávání mládeže. Vzdělávání mládeže v koncepci celoživotní výchovy se stává vlastně první systematickou etapou vzdělávání, „první vzdělávací cestou“, jejímž úkolem je mimo jiné vytvářet předpoklady pro další vzdělávání a výchovu v dospělém věku. Z toho vyplývá, že nedílnou součástí výchovně vzdělávacích úkolů školy se musí stát utváření kladného postoje žáků a studentů k sebevzdělávání a sebevýchově, kultivace potřeby permanentně se vzdělávat stejně jako rozvíjení tvořivé učební aktivity. Takto pojaté vzdělání vyžaduje uplatňovat některé nové přístupy při vymezování obsahových vazeb mezi vzděláváním mládeže a dospělých, při výběru obsahu i rozsahu učiva do učebních osnov a učebnic, při používání vyučovacích metod i při formulaci a plnění výchovně vzdělávacích cílů v intencích celoživotní výchovy člověka.

Jak jsme již naznačili, aktuálním úkolem celoživotní výchovy a vzdělávání je utváření postojů, jež vedou k aktivnímu sebevzdělávání a sebevýchově. Sebevýchova a sebevzdělávání se tak stávají organickou součástí celoživotní výchovy a projevem tvořivé aktivity člověka, zaměřené na jeho vlastní sebezdokonalování a rozvoj. Žádný vzdělávací systém nemůže poskytnout tolik informativních a formativních podnětů, kolik jich člověk je schopen přijmout, respektive kolik jich může v průběhu svého života potřebovat. Naše společnost proto neomezuje další vzdělávání a zvyšování kvalifikace pouze na školské, podnikové a mimoškolské organizované formy učení. V souladu se svými cíli a potřebami podněcuje a současně umožňuje permanentní sebevzdělávání svých členů, které záměrným a samostatným studiem, samostatným osvojováním, doplňováním a rozšiřováním znalostí i zkušeností podstatně přispívá ke zvyšování komplexně pojaté kvalifikace, k všestrannému rozvíjení osobnosti.² Pozitivním jevem přitom je, že naše společnost vytváří pro sebevýchovu a sebevzdělávání mládeže i dospělých potřebné předpoklady. Jsou to zejména poměrně vysoká životní úroveň lidu, vydávání vědecké, odborné, učebnicové a encyklopedické literatury, novin a časopisů, rozsáhlá síť mimoškolských a kulturních zařízení, rozhlas a televize téměř v každé domácnosti aj. To vše vytváří příznivé možnosti a podněty pro sebevzdělávání a sebevýchovu. Měly by však být intenzivněji stimulovány školskou, podnikovou i mimoškolskou výchovou a vzděláváním, aby přinášely žádoucí individuální i společenský efekt.

Celoživotní výchova, která se u nás postupně rozvíjí, přesahuje tradiční rámec školské soustavy a stává se celospolečenskou záležitostí. Podílí se na ní — spolu se školou a profesionálními pedagogickými pracovníky — celá řada institucí a organizací výrobní i nevýrobní povahy, národní výbory, společenské, hospodářské a zájmové organizace, církve, prostředky masové komunikace stejně jako řídící pracovníci, rodiče, pracovní kolektivy, různé občanské skupiny, kluby, univerzity třetího věku apod. Tím se podstatně rozšiřuje sféra výchovného působení v naší společnosti.

Z tohoto zorného úhlu se prohlubuje pohled na vztah vzdělávání a jiných činností při formování člověka. Člověk v naší společnosti — jeho myšlení, zna-

losti, kvalifikace, hodnotová orientace, celá jeho osobnost — se utváří a rozvíjí především v procesu školního vzdělávání i ve vzdělávacích zařízeních pro dospělé. Vzdělávání působí výchovně, utváří a kultivuje člověka. Avšak i jiné druhy činnosti působí v té či oné míře výchovně, podléhá se v té či oné míře na formování osobnosti člověka i způsobu jeho života. Formování člověka, jeho vědomí i jednání neexistuje v nějaké abstraktní a čisté podobě. Uskutečňuje se vždy za určitých podmínek v procesu vzdělávání i v různých praktických činnostech, zejména v činnosti pracovní, politické, řídicí a organizační, zájmové, žurnalistické, umělecké, sportovní, vědeckovýzkumné, zdravotnické, vojenské aj. Každá z těchto činností přispívá k všestrannému formování osobnosti svým specifickým obsahem a charakterem, svými specifickými vlivy a možnostmi.

Základní funkcí uvedených praktických činností není výchova člověka, ale plnění určitých pracovních, politických, organizačních, informačních, zdravotnických, uměleckých, vědeckovýzkumných, sportovních či vojenských úkolů a cílů. Plnění těchto úkolů a cílů má však za určitých podmínek značný výchovný vliv. Zvláště osobní zkušenosti, poznatky a informace získávané v uvedených činnostech, jakož i mezilidské vztahy, které se v těchto činnostech projevují, intenzivně a neřídka i rozporně působí na formování osobnosti i kolektivu. Formativní prvky a vlivy mnoha činností ve své podstatě nepedagogických působí tedy na jednotlivce i kolektivy více či méně organizovaně, záměrně, ale také živelně a rozporně, pozitivně, nebo i negativně. V souhlasu s touto skutečností je třeba systematictěji analyzovat a odhalovat výchovné prvky a možnosti uvedených praktických činností, pedagogizovat tyto činnosti a využívat je ve výchově mládeže i dospělých. K analýze této problematiky přispívá do určité míry objasnění výchovného působení nepedagogických činností v učebnici *Základy pedagogiky dospělých*.³

Výchova a vzdělávání dospělých musí také mnohem pohotověji reagovat na globální problémy lidstva. V současném světě je mnoho ekonomických, politických, kulturních, národnostních a ideologických rozdílů, zvláštností a rozporů, ale i mnoho společných zájmů, problémů a úkolů, které je nutno efektivně řešit společnými silami všech lidí, národů a států v zájmu zachování a rozvoje lidské civilizace a kultury. Společné řešení globálních problémů má podstatný vliv na to, že v hierarchii hodnot se stávají prioritními všelidské hodnoty, především mír, svoboda, úcta k člověku, humánní vztahy mezi lidmi, lidská solidarita a spolupráce mezi jednotlivci, národy a státy, zdravé životní prostředí a lidské zdraví vůbec. V souvislosti s tím bychom měli hlouběji ujasňovat a rozpracovávat pedagogickometodologické aspekty osvojování a respektování všelidských hodnot. Zvýšenou pozornost přitom věnovat analýze pedagogických aspektů utváření mírové orientace lidí i ekologického myšlení a chování.

Spolu s tím je nutné kvalifikovaněji analyzovat a objasňovat filozofickopedagogickou problematiku člověka i společnosti, zvláště smyslu lidského života, vztahu lidských práv a povinností, svobody a odpovědnosti, dobra a zla, egoismu a altruismu, humanizace a dehumanizace člověka i společnosti, vztahu osobních, národních a všelidských zájmů a potřeb i vztahu politiky a morálky, demokracie a rozvoje osobnosti. Nedostatečná teoretickometodologická

rozpracovanost těchto a jiných fundamentálních otázek — spolu se značnými reálnými nedostatky u nás a kolem nás — velmi ztěžuje výchovnou práci a neinspiruje žádoucím způsobem k tvořivému pedagogickému novátorství a pokusnictví. Je tedy nanejvýše zapotřebí zmíněné teoretické i praktické nedostatky a problémy účinněji řešit v zájmu ozdravení společenskopolitické atmosféry a zkvalitňování výchovy dětí, mládeže i dospělých.

JAROLÍM SKALKA

POZNÁMKY

¹ Viz Löwe, H.: *Úvod do psychologie učení dospělých*. Praha, SPN 1977.

² Viz Hudeček, J.: *Proces, který nikdy nekončí*. In: Rudé právo 16. listopadu 1979.

³ Viz Skalka, J. a kol.: *Základy pedagogiky dospělých*. Praha, SPN 1989, s. 207 — 241.